

הדמויות ב"עידו ועינם" נפת לי ח' ברנדוין

בין "עידו ועינם" ל"עד עולם"

- השוואה בין הסיפור "עד עולם" לסיפור "עידו ועינם", מעלה דברים דומים ביניהם וכמובן דברים שונים. נצביע על כמה מהם.
1. שמות דומים של גיבורי הסיפורים: עדיאל עמזה ב"עד עולם" – גבריאל גמזו ב"עידו ועינם".
 2. מוטיבים דומים: ב"עד עולם" – היסטוריה וריאליה; ב"עידו ועינם" – ספרות וריאליה.
 3. בשניהם פענוח שפה שנשתכחה – לשון גומלידתא ולשון עידו.
 4. בשני הסיפורים דוחה אהבת המחקר את אהבת הבשר; ב"עד עולם" במימוש; ב"עידו ועינם" – במפורש. מבחינה זו ניתן לשייך את שניהם לסיפורי אהבה של עגנון(1) שמאמר הזוהר יכול לשמש מוטו להם(2): "תא חזי ערסא שלימתא לא אשתכח מן יומא דאתברי עלמא" (מיום בריאת העולם טרם נמצאה מטה שלמה. נ.ח.ב.).
 5. אבזרים פיוטיים דומים; אליטרזציה, אסוננציה, שמות אירוניים (בעברית ובגרמנית): גיחול הגחכך, גרף גיפיון, גולדנטל (עמק זהב) וכו' – ב"עד עולם"; גוטפריד גנזינקליין (אווזונת ברוכת אל) וכו' – ב"עידו ועינם"(3).
 6. בשני הסיפורים מלים ופרזות מעורפלות פשר, בעלות מצלול אבוקטיבי-אירוני, או מעורר תחושת שגב, או שניהם.

* הרצאה בקונגרס השמיני למדעי היהדות, ירושלים, תשמ"א.
(1) לדוגמה: סיפור פשוט, תמול שלשום, שירה, שבועת אמונים, פנים אחרות.
(2) זוהר, בראשית, פרשת "ויחי".
(3) ראה מאמרי "על משמע ומבנה ביצירות עגנון", "הארץ", 20/4/79.

לדיוננו חשובה בעיקר ההשוואה בין שתי האידאות המרכזיות שבשני הסיפורים.

ב"עד עולם" ניתן להבחין בשלושה קולות המספרים סיפור חורבנה של גומלידתא. כל קול והפן הייחודי שלו.

- א. גומלידתא כפי שהיא עולה ממחקרו של עדיאל עמזה:
 עולם ארכיאולוגי מת, שמות אלים, צורות פולחן, שווקים ורחובות, ארמונות ומקדשים, גשר וגיאיות, אך לא שאגת פחד אחת, לא רחש רחמים, לא דמע ולא תפילה. עדיאל עמזה מכיר יפה את העיר ו"מטייל" בה, כלשונו, עשרים שנה. "אילו הייתי מלך הייתי יכול להחזיר את העיר ולבנותה כמות שהיתה." (4)
- ב. תולדות גומלידתא בפיה של עדינה עדן:
 "דברי הימים לעיר אחת שעברה ובטלה מן העולם." חורבן והרג, גניחות, "טוב מותי מחיי" וקול קשקשנים בידי מנודי עולם. חיות רעות משוטטות גדודים גדודים (5) וגדודים משוטטים כחיות רעות, ודמעות, דמעות, דמעות (6).
- ג. סיפור סופר העיר:
 בפתח הסיפור משפט מקדים רב משמעי: "לחייכם ולחיי כל ישראל אספר מה שספרו האותיות המתות". והסיפור גרוטסק מצמרר ומבכה; עלדג-גלדג ההונית הקטנה נפלה בשבי. בשביה גלתה לגרף הזקן הנוסף מוגלה "גנזי אהבה וגבורות אהבה שלא ידע עם שום עלם ועלמה" (7). והיא הצליחה בדרך זו להערים ולעזור לאויב להכנס לתוך העיר. המספר מדגיש כי סיפור זה הוא סיפור ולא פרק מתוך תולדות גומלידתא. "כל זה נמצא כתוב בעמוד האחרון שבסיפור שהרסיף סופר העיר בתוך הספר" (8). צחוק מצמרר עולה מן הסיפור. עדיאל עמזה מצא את הפתרון לבעייתו ההיסטורית שנחלבט בה עשרים שנה. כן. ברור וחד משמעי. האויב נכנס דרך גיא העגורים ולא דרך גשר הגבורה. עדיאל עמזה יכול להשלים את ספרו ולחזור לחקר ההיסטוריה, אלא "משום מה" נשאר בבית המצורעים "עד עולם". כל זה למה? - משום שסופר העיר בודה מלבו סיפור המגחך את כל חקר ההיסטוריה. מלחמות מדוע? ומדוע ערים טובעות בדם יושביהן, חיות רעות ומצורעים מדוע? במה נתעשר אם נדע את נקודת התורפה המדויקת שדרכה נכנס האויב? והרי התשובה: גיחול הגחכך גחך על גחונו וגעגע בעפר "וגעה" מתוך געגועים שהיו לו על עלדג... "וכהמשך לזה: העלו את העיר באש וגדעו בחרי אפם עולל ויונק, נער וזקן, אנשים ונשים, לא נשתייר אדם חי, כולם נגזרו מארץ החיים (9). הרי היסטוריה והרי היסטוריוזופיה; משגל נפקנית עם נואף זקן שותת מוגלה הוא הסיבה והוא הפשר. קריאה תוך עמידה על שני האקלימים המוסיקליים מעלה את הצחוק המצמרר "גיחול הגחכך גחך וגעגע בעפר" מול "לא נשתייר אדם חי" בסיכום מתמצת: אם ההיסטוריה היא אבסורדית

(4) "האש והעצים", ע' שכ"ג.

(5) שם, ע' שכ"ו.

(6) שם, ע' שכ"ב.

(7) שם, ע' ש"ל.

(8) שם, ע' של"ב.

(9) שם, שם.

הזמיות ב"עידו ועינם"

ההיסטוריוזופיה היא איולת(10). מכאן המלים המעלות זכר ה"קדיש" בפתחת הסיפור ומכאן משפטי הסיום: "וכשהגיע עדיאל עמזה לסיפור זה זלגו עיניו דמעות. גדולים מעשי סופרים, שאפילו חרב חדה מונחים על צווארם אינם מניחים את עבודתם ונוטלים מדמם וכוחבים מכתב נפשם מה שראו עיניהם"(11).

במקביל האידיאה המרכזית ב"עידו ועינם".

בעולם מקרים "שאיך להם פתרון" ומעשים "שאיך להם מנחם". ספרותיותו (מלשון ספּרָת) של עולם זה אינה אלא "התחכמות בדיבורים בעולם"(12) "שבאמת איך חשבון ודעת והבנה במעשה שכזה"(13). לשם כך מעצב המספר דמות קריקטורית של עצמו, גבריאל גמזו, המסווה בסיפורי מעשיות את שכולו וכשלונו.

שומעים אנו מפי גמזו ומפי המספר במסכה של גמזו: "בפעם הראשונה מגיע גמזו לכפרה של גמולה סומא מן החול שנכנס לעיניו"(14). הוא עושה בביתה שנה אחת עד שהתחיל "כוחו חוזר"(15). וכוחו חוזר עד כדי כך שהוא זוכה לראות את גמולה "עומדת בראש סלע מוארת באור הלבנה"(16). למעלה מזה הוא רואה את צרור העלים היבשים שבידי גא ואל, אותם ואת "צורות האותיות המשוונות", צבעים וגווי צבעים, "בראייה ראשונה נדמה לי שבלל הסופר זהב תכלת וארגמן עם כל ראשי צבעי הקשת... נהפכו עצמם לצבעי האצות... כאותם שהיה הד"ר רכניץ שולה מימה של יפו"(17). שכך גמזו מה שאמר "ספרים שלא עברו עליהם ארבע מאות שנה איני מסתכל בהם"(18). ואחר כל אותן ראייות הפלא אנו שומעים שגמזו "הלך ונסע לווינא לרפא את עינו, עשה שם שנה אחת ויצא בעין אחת"(19). הנראה גזמנים אם נחשוד בגמזו, על מי שהמספר מעיד "על כל מאורע ומאורע הוא מספר מעין המאורע, כאילו מה שאירעו באחרונה לא בא אלא כדי לתלות בו ראשונות"(20). שממקום שנטל את הצבעים נטל את המחלה, נטל משושנה ונתן לגמולה(21).

גמזו זה, שמבקרים ראו בו קדוש עליון, מעורר במספר משום מה דימויים של עכברים ויתושים. "אפשר שיש כאן יתוש ואפשר שאיך כאן יתוש, מכל מקום מחמת שמחתו על אורח יקר שכמוך שנודמן לי איני מרגיש ביישותו של יתוש."(22)

(10) ראה מאמרי "על מבנה ומשמע".

(11) "עד עולם", ע' של"ג.

(12) שם, ע' שצ"ה.

(13) שם, שם.

(14) "עידו ועינם", ע' שס"ג.

(15) שם, ע' שע"ו.

(16) שם, ע' שנ"ו.

(17) שם, ע' שנ"ז.

(18) שם, ע' שס"ה.

(19) שם, ע' שע"ו.

(20) שם, ע' שנ"ט-ש"ס.

(21) בקטע מן הגניזה של עגנון שפרסמתי ב"הארץ", 20/4/79, מביע גמזו בדרך אגב את דעתו על יצירתו של מאפו ומנדלי.

(22) "עידו ועינם", ע' שס"ט.

"שמעתי פתאום קול ניקור ונתעוררתי... חששתי שמא פגע עכבר בשטיח או בבגדים או בספרים... מהיכן ידע גבריאל גמזו שאני בבית הגרייפנבכים...". (23). כך מגיע גמזו באמצע הלילה לבית זר וחשוך וממשמש במצילה של הדלת (24).

ולעניין הסגולות שבהן מתרץ גמזו את כל האירועים שבינו לבין גמולה.

הכל בשל הסגולות שנמכרו בטעות אך, העוקב אחר מה שגמזו אמר עליהן מעלה שהן אינן ולא כלום. הן כך אומר גא ואל, לפי גמזו, כשהוא הראה לו את הסגולות: "שכל זמן שגמולה שליווה ומעוטפת ומחותלת בשלמותה, אין בהם מועיל. עכשו שהגיעה לה עת דודים להתחבר עם בעלה ויונקת מכה הבעל מקבלת היא שפע והווייה אחרת" (25). כך בדרך כלל, אלא שיש גם יוצא מן הכלל. "כל אותם הימים שגמולה הצטערה על מות אביה לא פגעה בה הלבנה. נראה הדבר שמחמת צער מיתת אביה לא היתה ללבנה שליטה עליה. אף הסגולות הגנו עליה, אף על פי שלא נעשה בה שינוי ועמדה כפנה שעצורה באילנה, ומתקה צבור בתוכה". (26)

גדולה רגישות הסגולות. אלא שבמקצת קשה, אם הלבנה אין לה שליטה על גמולה, איך יודעים שגם הסגולות הגנו עליה? ממה הגנו עליה? מלבנה שאין לה שליטה? ועוד, כל זמן שהסגולות בידי גמזו גמולה אינה שרה ואינה מדברת ומשהן נמכרות בטעות לגינת גמולה מתחילה לחיות מחדש. אמנם סגולות פלא! וסגולות אלה יש בהן כפולים ואוספים אותן כבולים. גרדה אינה רואה בהן כלום וכן המספר בעצמו (27).

עד כאן משהו מטקסט הסיפור, כפי שהוא נדפס. ומכאן – ציטטות מתוך קטעים מגניזת עגנון:

גמזו לא רק מכופף את רצון הסגולות לרצונו – אלא אפילו את כללי הלשון של המדקדקים. "ואמר לי ר' גבריאל גמזו, אל תחמה שפעמים אני מזכיר על האותיות לשון זכר והרי המדקדקים אומרים שאות לשון נקבה היא. אלא אם אני במדריגה גבוהה ורואה כח גבורתם של האותיות לשון זכר על פי, וכשאני במדריגה ירודה לשון נקבה על פי כשם שבעלי הדקדוק גוזרים." (28)

בסיפור "האורח" מעמיד המספר דמות אהובה עליו באמת ויקרה לו מאוד, והוא טיפוס ניגודי לגבריאל גמזו, הלוא הוא עזרא טריר (האורח) שעשה במקומות שעשה גמזו, אלא שהוא מספר דברים שראו עיניו, כמו שאנו קוראים בקטע אחר: "אותן הארצות שעשה בהן (עזרא טריר) רובן מכוסות מעמנו, ומה שמגיע משם הטפל מרובה על העיקר. ואף הטפל הכל בהיפוך גמור הוא ממה שמתרחש שם." (29)

(23) שם, ע' שנ"ג.

(24) שם, שם.

(25) שם, ע' שנ"ח.

(26) שם, ע' שע"ח.

(27) שם, ע' שמ"ה-שמ"ט.

(28) כתב יד – פתחי דברים ב/2.

(29) "פתחי דברים", ע' 106, שוקן, תשל"ז.

לא כן גמזו.

כנאמר בקטע שפרסמתי ב"הארץ" אומר המספר על גמזו:
 "פעמים הרבה דומה עלי שהוא מחליף את העיקר בטפל ואת הטפל בעיקר. וכך אמרתי לו: אילמלא המאמרים המוסגרים שאתה מערב בדבריך היו סיפוריך מרוויחים הרבה. ומה השיב לי, אלמלא אותם המאמרים המוסגרים שאתה קובל עליהם הייתי אוגד את פי וכובש את דברי." "

ואומר עזרא טריר, אהובו של המספר, על גמזו ועל שכמותו:
 "אשריהם וטוב להם לאותם שמוצאים קורת-רוח מפסוק או מדברי קבלה. מתוך כך מתעברת צורתו של אותו הדבר. ואם שאלה היא הרי היא בטלה בדברי תורה. מכל מקום אני איני מהם. אבל אומר לך, מה לי לדרוש סמוכין בזמן שיכולני לסמוך את הדברים לעיני." (30)

אחד האמצעים של המספר לערפל בכוונה מכוונת את פשר הכתוב הוא החילוף המהיר של המסכות הרבות שהמספר לובש, פושט ומחליף. מן השאלה וההערה המגחכות את הסבריו ההומולטיים של גמזו עד ההיתממות וההידמות לגמזו עצמו. לעתים אפילו לוקח המספר את מסכתו למעמקי חלום.

החלום

"חזרתי לבית גרייפנבך ועליתי על מטתי. נפלה עלי שינה ונתנמנמתי עד שנערתה לקול גלגלי רכבת. הגיעה הרכבת לגרמיש ועמדה. נפתחה דלת הקרון ונראו הרים גבוהים ומעיינות מים, ונשמע קול משורר ידל ידל וה פה מה. נמשכתי אחר הקול וביקשתי לילך אחריו. נסגרה הדלת בעדי. באה הלבנה וכיסתה אותי. שחקתי לה בעין אחת ושחקה היא לי במלוא פניה." (31)

גרמיש עיר בגרמניה, המפורסמת בכנסייה Parten - Kerchen כ-40 ק"מ ממינכן. בעיר זו עשה עגנון בשנות מלחמת העולם הראשונה. "שם נמצא עגנון הרבה בחברת צעירים וצעירות." (32) בהוויה של הסיפור, שבו כל גיבוריו נוסעים ממקום למקום; הגרייפנבכים נוסעים לחו"ל וחוזרים משם, עמרמי חוזר משנות נדודים וכך גינת וגמולה וגמזו, והלבנה נוסעת בשמים ומכריזה בשיר אהבה במלוא עולם ידל ידל וה פה מה. נכנס המספר אף הוא לרכבת שהיה נוסע בה בימים שעשה בגרמניה, אך לא כמו הימים ההם הימים שבאו אחריהם. ימים שלאחר שואה ועולם ש"סגר עצמו" (33). מגרמיש מובילה הרכבת לדכאו שבקרבת מקום. מה פלא, שבשעה שהחולם רוצה ללכת אחר קול הלבנה נסגרת דלת הרכבת והלבנה מכסה אותו.

ולבסוף: שתי זוטות חייכניות.

איך עלה בידי טוכנר (34) לצרף ראשי התיבות של ידל וה-פה-מה ולמצוא שהן ירד

(30) שם, ע' 110.

(31) "עידו ועינס", ע' שם"ו-שם"ז.

(32) "דברים בגו", גרשון שלום, ע' 67-466.

(33) "עידו ועינס", ע' שם"ז.

(34) פשר עגנון, ע' 106-112.

דודי לגנו ויאכל פרי מגדיו?

הרי הפתרון:

"עד שהוא מביט כנגדו בא קורץ ותקע לו כפו ולחש לו חרוז שייסד הפייטן על בחור יפה-עיניים שמטייל עם בחורה נאה, בגן, שלא יהא מן המתמיהים ויאכל פרי מגדיו. מתוך קריצת עיניו של קורץ ניכרת היתה כוונתו שהבחור הוא הירשל ופרי הגן היא מינה, ושלא יהא מן המתמיהים." (35)

דמה לעצמך נערת שכינה העומדת ליד קורץ ושרה ידל ידל וה פה מה.

והרי קטע קטן מתוך שיחה של עגנון, הלוכש מסכת גבריאלי גמזו.

בסיפור "האבטובוס האחרון" כותב עגנון שהוא גר בשכונת הצפון. והרי תלפיות

בדרום היא? לפשר הדברים שאלו יעקב לוינגר:

"שאלתי על כך את עגנון. הוא השיב לי: כתבתי "שכונת הצפון" משום ששם "צפון לבי". אמרתי לו: אינני מקבל פירוש זה. אמר לי: כתבתי "שכונת הצפון" מפני ש"הרוצה שיעשיר יצפיק" (לפי בבא בתרא כה, ע"ב). השיבותי לו ברוגז: הנח ל עם הדרשנות שלך! - על כך ענה לי: "כלום סבור אתה, שאני צריך לגלות לכולם את ה"אדרסה" שלי?!". (36)

וכן לשונו של גמזו: "כלום רוצה אתה שאזייף את הגיאוגרפיה?" (37)

(35) סיפור פשוט, ע' ק"ז, מהדורת 1960.

(36) פרקי עגנון, "ידיעות אחרונות", ערב פסח, תשל"ג.

(37) קטע מגניזת עגנון שפרסמתי ב"הארץ".